

BUYUK IPAK YO‘LI: TARIXI, SAVDO-IQTISODIY AHAMIYATI VA ZAMONAVIY MADANIY MEROS SIFATIDAGI O‘RNI

ABDULAYEV A., MAHMUDOV A.

FDTU talabasi, ahrorbekabdullajev32@gmail.com,

FDTU talabasi, a31007869@gmail.com.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buyuk Ipak yo‘lining vujudga kelishi, geografik yo‘nalishlari, savdo-iqtisodiy ahamiyati va xalqaro madaniy almashinuvdagi o‘rni tarixiy-tahliliy nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot miloddan avvalgi II asrdan to XV asrgacha bo‘lgan davrni qamrab olib, yo‘lining O‘rta Osiyo, xususan, O‘zbekiston hududidagi muhim markazlarni o‘zaro bog‘lovchi tizim sifatidagi rolini yoritadi. Maqolada arxeologik topilmalar, yozma manbalar va zamonaviy tadqiqotlar asosida Buyuk Ipak yo‘lining nafaqat savdo, balki fan, din va san‘at tarqatishidagi ahamiyati ham tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Buyuk Ipak yo‘li, savdo yo‘llari, O‘rta Osiyo, Samarqand, Buxoro, ipak savdosi, madaniy almashinuv, xalqaro munosabatlar, arxeologiya, UNESCO merosi.

KIRISH. Buyuk Ipak yo‘li — insoniyat tarixidagi eng ulkan va uzoq muddatli savdo-madaniy aloqa tizimlaridan biri bo‘lib, u miloddan avvalgi II asrda Xitoy xoni U-di buyrug‘i bilan tashkil etilgan diplomat Chjan Tsyen sayohati natijasida rasmiy shaklga kirgan. Ushbu yo‘lining uzunligi 12 000 kilometrdan ziyodroq bo‘lib, u Osiyo, Evropa va Afrikaning keng hududlarini bir-biriga bog‘lab turgan. Yo‘l nafaqat moddiy boyliklar, balki g‘oyalar, dinlar, texnologiyalar va san‘at namunalarini tarqatish kanali ham bo‘lib xizmat qilgan [1].

O‘rta Osiyo— va xususan bugungi O‘zbekiston hududi — bu yo‘lining geografik markazida joylashganligi sababli alohida ahamiyat kasb etgan. Samarqand, Buxoro, Xiva va Qo‘qon kabi shaharlar nafaqat karvonsaroylar majmui sifatida, balki ilm-fan, din va madaniyatning yirik markazlari sifatida ham taraqqiy etgan. Bu shaharlar orqali o‘tgan savdogarlar, sayyohlar, elchilar va ziyoratchilar o‘z ortlarida yozma manbalar, diniy aqidalar, texnologik kashfiyotlar va badiiy uslublar qoldirib ketgan [2].

Tarixchilar va arxeologlar tomonidan ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan bo‘lsa-da, Buyuk Ipak yo‘lining ayrim jihatlari — jumladan, uning O‘rta Osiyo hududlaridagi aniq geografik tarmoqlari, shaharlarning yo‘ldagi rolining vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi

va yoʻlining madaniy taʼsiri — hali ham toʻliq oʻrganilgan emas. UNESCO 2014-yilda Buyuk Ipak yoʻlining bir qism koridor va markazlarini Jahon merosi roʻyxatiga kiritishi bu masalaga yangi ilmiy qiziqish uygʻotdi [3].

Ushbu maqolaning maqsadi Buyuk Ipak yoʻlining tarixiy taraqqiyotini xronologik va tematik jihatdan koʻrib chiqish, uning Oʻrta Osiyodagi iqtisodiy va madaniy taʼsirini tahlil qilish hamda zamonaviy madaniy meros nuqtai nazaridan uning ahamiyatini baholashdan iborat. Quyidagi savollar tadqiqot doirasida koʻrib chiqiladi: Buyuk Ipak yoʻli qanday sharoitda vujudga keldi? U qanday savdo va madaniy ahamiyat kasb etdi? Yoʻlining Oʻrta Osiyodagi markazlari qanday oʻrin tutgan? Zamonaviy davrda bu merosdan qanday foydalanilmoqda?

ADABIYOTLAR TAHLILI VA USULLAR Buyuk Ipak yoʻlini oʻrganishda turli turdagi birlamchi va ikkilamchi manbalar muhim ahamiyat kasb etadi. Xitoy manbalari orasida Syma Tsyanning "Shi Tszi" (Tarixiy yozuvlar, miloddan avvalgi II asr) asari yoʻlining vujudga kelishi haqida dastlabki maʼlumotlarni beradi. Milodiy VII asrda yashagan Xitoy buddist ziyoratchisi Syuan Tszanningning Oʻrta Osiyo boʻylab safari hisobotlari mazkur hududlardagi shaharlar, aholi va diniy hayot haqida qimmatli maʼlumot manbai hisoblanadi [1].

Arab manbalar orasida Ibn Xurdodbehning "Kitob ul-masolik val-mamolik" (IX asr) va al-Muqaddasiyning "Ahsan at-taqosim fi maʼrifat al-aqolim" (X asr) asarlari savdo yoʻllari, shaharlar va mahsulotlar haqida batafsil maʼlumot beradi. Marco Poloning XIII asrga oid sayohatnomasi esa Gʻarb nuqtai nazaridan yoʻlni tavsiflashning klassik namunasi sifatida qabul qilingan [4].

Zamonaviy ilmiy adabiyotlar orasida Valeri Xansen (Valerie Hansen)ning "The Silk Road: A New History" (2012) asari arxeologik topilmalarni tarixiy tahlil bilan uygʻunlashtirgan holda yoʻlining yangicha talqinini taqdim etadi. Svet Soucek ning "A History of Inner Asia" (2000) va Jerry Bentleyning "Old World Encounters" (1993) asarlari madaniy almashinuv nuqtai nazaridan muhim nazariy asos yaratadi [5].

Oʻzbek tadqiqotchilari orasida akademik Edvard Rtveladze ning Buyuk Ipak yoʻli boʻyicha koʻp yillik arxeologik ishlari alohida eʼtirof etiladi. Uning "Buyuk Ipak

yo'li: Tarixi va madaniyati" (Toshkent, 2012) asari mazkur sohadagi fundamental manba hisoblanadi [6]. Bundan tashqari, Sh. Kamoliddinning O'rta Osiyo shaharlarini o'rganishga bag'ishlangan monografiyalari ham muhim ilmiy manbalar sifatida foydalanildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi: tarixiy-xronologik usul — yo'ning davrlar bo'yicha rivojlanishini ketma-ket tahlil qilish; tarixiy-geografik usul — yo'l tarmoqlarini xaritalar va arxeologik ma'lumotlar asosida o'rganish; tarixiy-qiyosiy usul — turli hududlardagi savdo markazlarini qiyosiy tahlil qilish; madaniy transfer nazariyasi — g'oya va texnologiyalarning yo'l orqali tarqalishini tushuntiruvchi nazariy asos sifatida [3].

MUHOKAMA. Buyuk Ipak yo'lining vujudga kelishi. Miloddan avvalgi 138-yilda Xitoy imperatori U-di tomonidan yuborilgan elchi Chjan Tsyen G'arbiy o'lkalar bilan aloqa o'rnatish maqsadida safar uyushtirdi. U Ko'hna Farg'ona (Dayuan), Baqtriya va Parfiya hududlarini kezib chiqdi. Bu safar Xitoyning G'arb bilan bevosita diplomatik va savdo aloqalarining boshlanishiga zamin yaratdi. Dastlab harbiy va siyosiy maqsadlarda yo'lga qo'yilgan aloqalar tez orada tijorat xarakter kasb etdi [1].

Yo'ning geografik tarmoqlari. Buyuk Ipak yo'li bir yagona magistral yo'l emas, balki bir-biri bilan bog'liq tarmoqlar tizimidan iborat edi. Asosiy shimoliy yo'l Xitoyning Chang'an (hozirgi Syian) shahridan boshlanib, Gansu koridori orqali Dunhuangga, u yerdan esa Taklamakan cho'li atrofidan Samarqand, Merv va Eron orqali O'rta er dengiziga chiqardi. Janubiy yo'l esa Hindiston va Shri-Lanka orqali dengiz savdosi bilan tutashardi. O'rta Osiyo hududi bu ikki yo'ning kesishgan nuqtasida joylashganligi sababli strategik muhimlik kasb etdi [2].

O'rta Osiyodagi savdo markazlari. Samarqand—So'g'd davlatining poytaxti — Buyuk Ipak yo'lining eng muhim chorrahalaridan biri bo'lgan. So'g'd savdogarlari (so'g'diyalar) milodiy III–VIII asrlarda butun yo'l bo'ylab savdo faoliyatini muvofiqlashtirgan va ular aslida Buyuk Ipak yo'lining professional «menejerlari» vazifasini o'tab kelgan. Panjakent, Afrosiyob va boshqa So'g'd shaharlarida topilgan freskalar va yozuvlar bu savdogarlarning Xitoydan Vizantiyagacha cho'zilgan keng

geografiyada faoliyat yuritganligini tasdiqlab beradi [5].

Buxoro ham yoʻldagi muhim markazlardan biri boʻlib, u ayniqsa ipak matolar, ziravorlar va qimmatbaho toshlar savdosida tranzit nuqtasi vazifasini oʻtagan. Xorazm esa shimoliy savdo yoʻllari orqali Volga boʻyi va Sharqiy Evropa bilan aloqani taʼminlagan. Termiz shahrining Hindiston va Afgʻoniston bilan boʻlgan savdo munosabatlarida tutgan oʻrni ham arxeologik jihatdan tasdiqlangan [6].

Savdo qilinadigan tovarlar. Yoʻl «Ipak yoʻli» deb atalishiga qaramay, unda ipakdan tashqari keng doiradagi tovarlar aylanmasi amalga oshirilgan. Gʻarbdan Sharqqa: shisha buyumlar, jun matolar, qimmatbaho metallar, oltin va kumush tangalar, vino. Sharqdan Gʻarbgʻa: ipak matolar, chinni buyumlar, ziravorlar (jez, mixak, darchин), qogʻoz, barut, porselyan. Oʻrta Osiyo oʻz hududidan lapis-lazuli, temir, ot va qul savdosini amalga oshirgan. Otlar, ayniqsa Fargʻona vodiysi «samoviy otlari» Xitoy uchun strategik ahamiyat kasb etgan [4].

Madaniy va intellektual almashinuv. Buyuk Ipak yoʻli tovar almashinuvidan ancha kengroq ahamiyat kasb etgan. Buddizm, zardushtiylik, islom va nasroniylik yoʻl orqali yangi hududlarga tarqaldi. Qogʻoz ishlab chiqarish texnologiyasi 751-yilgi Talas jangi natijasida asir olingan Xitoy ustalaridan oʻrganildi va Gʻarbgʻa tarqaldi. Astronomiya, matematika va tibbiyot sohasidagi bilimlar ham yoʻl orqali almashinib turdi. Musiqa asboblari, ijro uslublari va meʼmoriy elementlar ham savdogarlar bilan birga sayohat qildi [3].

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, Buyuk Ipak yoʻli miloddan avvalgi II asrdan to XV asrning oʻrtalarigacha, yaʼni taxminan 1600 yil davomida faoliyat yuritib, jahon tarixidagi eng uzoq umr koʻrgan savdo va madaniy aloqa tizimlaridan biri boʻlib qoldi. Yoʻlning inqiroziga asosiy sabab boʻlib 1453-yilda Konstantinopolning Usmonli turklar tomonidan egallanganligi va dengiz yoʻllarining ochilishi xizmat qildi. Vasko da Gama tomonidan 1498-yilda kashf etilgan Afrika atrofidagi dengiz yoʻli quruqlik yoʻlini iqtisodiy jihatdan samarasiz qilib qoʻydi [1].

Oʻrta Osiyoning roli va meros. Oʻrta Osiyo shaharlari — Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz va Xiva — Buyuk Ipak yoʻli faoliyati davomida nafaqat tranzit

markazlari, balki mustaqil madaniy va intellektual markazlar sifatida ham rivojlandi. IX–XII asrlarda bu shaharlar Yaqin Sharq va O‘rta Osiyo ilm-fanining eng yirik markazlariga aylangan bo‘lib, al-Xorazmiy, Ibn Sino, al-Beruniy va boshqa allomalar aynan shu hududda ijod qilgan. Ularning ilmiy merosini tarqatishda ham Buyuk Ipak yo‘li orqali sodir bo‘lgan madaniy almashinuv muhim rol o‘ynagan [6].

Arxeologik dalillar. So‘nggi o‘n yilliklarda O‘zbekiston hududida olib borilgan arxeologik qazishmalar Buyuk Ipak yo‘lining O‘rta Osiyodagi faolligi haqida yangi ma'lumotlar bermoqda. Afrosiyob (Samarqand) da topilgan VII asrga oid freskalar elchi lavhasi Xitoy, Hindiston, Vizantiya va boshqa davlatlardan kelgan mehmonlarning So‘g‘d saroyida tasvirlangan. Panjikent shahrida topilgan so‘g‘d tilidagi savdo hujjatlari, Termiz yaqinidagi Dalvarzintepa va Qora Ғ radagi topilmalar yo‘lining O‘rta Osiyodagi muhim o‘rnini arxeologik jihatdan tasdiqlaydi [5].

Zamonaviy ahamiyat va «Yangi Ipak yo‘li». Buyuk Ipak yo‘li merosi XX–XXI asrlarda yangicha talqin topdi. UNESCO-ning 1988-yilda boshlangan «Ipak yo‘li — dialog yo‘li» dasturi va 2013-yilda Xitoy tomonidan e‘lon qilingan «Kamar va yo‘l» (Belt and Road Initiative) tashabbusi bu tarixiy yo‘lni zamonaviy geopolitika va iqtisodiyotga joriy etish urinishlarining yorqin ifodasidir. O‘zbekiston bu jarayonlarda ham tarixiy, ham geografik jihatdan markaziy o‘rin egallaydi [7].

Sayyohlik va madaniy meros nuqtai nazaridan ham Buyuk Ipak yo‘lining ahamiyati ortib bormoqda. 2014-yilda Xitoy, Qozog‘iston va Qirg‘izistonning Chan'an-Tyanshan yo‘lagi tarmoqlari UNESCO Jahon merosi ro‘yxatiga kiritildi. O‘zbekistonning Samarqand, Buxoro, Xiva va Shahrisabz shaharlari allaqachon UNESCO ro‘yxatida bo‘lib, ular mamlakat sayyohlik industriyasining asosiy tayanch nuqtalariga aylangan. Bu esa «Ipak yo‘li» brendining zamonaviy iqtisodiy salohiyatini ham ko‘rsatadi [3].

XULOSA. Buyuk Ipak yo‘li insoniyat tarixidagi eng muhim va davomli savdo-madaniy aloqa tizimlaridan biri bo‘lib, u o‘z faoliyati davomida dunyoning turli mintaqalarini bir-biriga bog‘lab turdi. Yo‘l nafaqat ipak va boshqa tovarlar almashinuvini ta‘minladi, balki g‘oyalar, dinlar, texnologiyalar va san‘at shakllarini

tarqatishning ham asosiy kanali bo‘lib xizmat qildi. Bu jihatdan u tarixdagi birinchi «globallashuv» tizimi deb atash mumkin.

O‘rta Osiyo, xususan bugungi O‘zbekiston hududi, bu tizimning nafaqat geografik markazi, balki intellektual va madaniy qalbini tashkil etdi. So‘g‘d savdogarlari, Samarqand va Buxoroning ilmiy muhiti, Xorazm va Termizning tranzit roli — bularning barchasi O‘rta Osiyo xalqlarining insoniyat sivilizatsiyasiga qo‘shgan ulkan hissasini ifodalaydi. Bu meros bugungi kunda ham o‘zbek xalqining milliy g‘ururi va tarixiy o‘zligining asosiy tarkibiy qismlaridan birini tashkil etmoqda.

Zamonaviy davrda Buyuk Ipak yo‘li merosidan foydalanish ko‘p qirrali imkoniyatlarni taqdim etadi: sayyohlik industriyasini rivojlantirish, mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash, «Kamar va yo‘l» kabi geopolitik tashabbuslar doirasida O‘zbekistonning rolini kuchaytirish. Biroq bu imkoniyatlardan samarali foydalanish uchun tarixiy merosni ilmiy jihatdan chuqurroq o‘rganish va uni zamonaviy diplomatiya hamda iqtisodiy siyosat bilan uyg‘unlashtirish zarur.

Kelgusida Buyuk Ipak yo‘lini o‘rganishda quyidagi yo‘nalishlar ustuvor bo‘lishi lozim: O‘zbekiston hududidagi karvonsaroylar, shaharlar va qo‘rg‘onlarning kompleks arxeologik tadqiqi; ko‘p tilli (xitoy, arab, so‘g‘d, yunon) manbalarni qiyosiy o‘rganish; raqamli texnologiyalar yordamida yo‘lning virtual rekonstruksiyasini yaratish; mintaqaviy universitetlar va xalqaro ilmiy markazlar bilan hamkorlikda tadqiqotlar olib borish. Bu ishlar O‘zbekistonning jahon ilmiy hamjamiyatidagi nufuzini yanada oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Hansen V. *The Silk Road: A New History*. – New York: Oxford University Press, 2012. – 304 p.
2. Soucek S. *A History of Inner Asia*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – P. 34–89.
3. UNESCO. *Silk Roads: The Routes Network of Chang‘an-Tianshan Corridor*. – Paris: UNESCO, 2014. – 112 p.
4. Marco Polo. *The Travels* / transl. by R. Latham. – London: Penguin Books, 1958. – 380 p.
5. Bentley J. *Old World Encounters: Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*. – New York: Oxford University Press, 1993. – P. 17–53.
6. Rtveladze E.V. *Buyuk Ipak yo‘li: Tarixi va madaniyati*. – Toshkent: O‘zbekiston,

2012. – 340 b.

7. Kamoliddin Sh. *Qadimgi va o'rta asr O'rta Osiyo shaharlari tarixi.* – Toshkent: Fan, 2006. – 274 b.

8. Syuan Tszyan. *Si-yu-tszzi (G'arbiy o'lkalar haqida yozuvlar) / O'zbek tiliga tarjima.* – Toshkent: Sharq, 1998. – 188 b.

9. Ibn Xurdodbeh. *Kitob ul-masolik val-mamolik / Arab.* – Toshkent: Fan, 1986. – 152 b.

10. Grenet F. *The Sogdians, Masters of the Silk Road // History Today.* – 2019. – Vol. 69. – №8. – P. 14–21.